

Antecknat

Kan man tala om en medieforskningens "arkeologi"?

AV ROGER JACOBSSON

Det riktigt *nya* när det gäller informationsöverföring eller förmedlande av kommunikation är *inte*, som man kanske i förstone föreställer sig, att vi i dag kan läsa text som är digitalt överförd till en datorskärm. Själva läsakten vid skärmen skiljer sig faktiskt inte mycket från hur man för 5.000 år sedan tillgodogjorde sig de budskap som via kilskrift förmedlades på lertavlor. Fortfarande lever vi, allt bildöverflöd till trots, i en textburen kultur, eller, som Olle Findahl i en artikel från 1999 uttrycker det, i en "textberoende kultur".¹ Lertavlan, papyrus, pergamentet, papperet och vår tids skärm är inte annat än exempel på textförmedlare som rent teknologiskt under tusentals år både utvecklats och förändrats. Och det är här vi befinner oss just nu – mitt i skeendet.

Med hjälp av Annaleshistorikern Ferdinand Braudel skulle vi faktiskt, även om han veterligt aldrig själv gjorde det, kunna lägga ett historiens raster över medieutvecklingen. Han betonar som bekant det han kallar

"det långa perspektivet". Han menar att om man tänjer på historien, framstår den orörliga, den till synes händelselösa historien som den verkliga. De enskilda händelserna, som i vårt exempel här, pergamentet, papperet och dagens Internet, avtecknar sig som tillfälliga avvikelser, betydelselösa på lång sikt. Samtida händelser försvinner i det stora perspektivet, deras konsekvenser tunnas ut i det långa perspektivets historiska dimma.

Det är således inte svårt, menar jag, att se nätet, eller Internet, som *ett* exempel på medieformer i en lång historisk utveckling, innovationer som oftast utgått från redan existerande förebilder. Om vi går med på det synsättet är det inte orimligt att tänka sig att en hel del av de problemställningar och perspektiv vi som medieforskare funderar över idag är betydligt äldre än vad många föreställer sig.

Jag återkommer till dessa aspekter längre fram.

Vad är det då som har revolutionerat medieutvecklingen under det senaste århundradet? Ja, jag skulle vilja

säga att det kanske mest påtagliga, och det som väsentligen har påverkat medierna både användning och konsumtion, är framför allt två omständigheter: hastighet och volym. Med volym menar jag ett kraftigt ökat utbud av information. Fram till och med telegrafens införande i mitten av 1800-talet hade information spridits i den hastighet som styrdes av människans egna fysiska begränsningar, och mängden information var också relativt hanterlig. Ja, vi skulle även kunna lägga till ytterligare en tredje, inte oviktig aspekt, nämligen den ökade tillgängligheten till information.

Låt mig skjuta in en historia. I ett projekt där jag undersökt mediekulturen i landsorten under första hälften av 1800-talet, fann jag i lundafirman Gleerups förlagsarkiv en korrespondens emellan förläggaren Gleerup själv och Johan Gustaf Håkansson i Umeå, en person som stod för både distribution och produktion av medier i den nordliga provinsen. Här framgick att dåtidens

massspridning av tryckta medier, i huvudsak religiösa arbeten: postillor, uppbyggelse-litteratur och olika slags pamfletter, när det gällde distributionsförhållandena var allt annat än goda. De medier Håkansson tänkte sig att avyttra under vinterhalvåret fick han, för att riktigt vara på den säkra sidan, beställa redan under juli månad. Det handlade om framförhållning. Hann inte försändelserna skickas med höstens sista ångbåtstrafik (en trafik som för övrigt kommit igång längs norrlandskusten i slutet av 1830-talet), fick de gå landvägen och kunde då frysa inne både hos gästgivarskjutsar och forbönder. En fördröjningseffekt uppstod. De transporterade medierna blev inte tillgängliga på det sätt man tänkt sig. Kanske spelade detta inte så stor roll.

Själva transporten upp till Umeå kunde ju i sig med ett vidgat kommunikationsbegrepp också ses som ett medium. Tänjer vi något på den tyske medieteorikern Vilém Flussers uppfattning om att information kan lagras i någon form, och att "att informera innebär att man förändrar något" – kan vi fråga oss vad det får det för betydelse att informationen inte genast blir tillgänglig utan kanske blir lagrad hos en forbonde i norra Gästrikland.² Flusser närmar sig här Marshall McLuhan (omdiskuterad men ständigt aktuell) vars medieuppfattning även omfattas av så disparata in-

formationskanaler som t.ex. ljus, gator, järnvägsspår och andra samfärdsleder.

Nåväl, i dag är bilden en annan. Jag har två söner, fjorton och sexton år gamla, vilka vuxit upp till hängivna Mac-användare. När Apples vd Steve Jobs i början av januari varje år från en scen i Kalifornien presenterar företagets nyheter och framtidsvisioner, sitter sönerna på plats vid sina skärmar och kan i direktsändning via strömmad, eller streamad video, som den engelska termen lyder, följa det som sägs och förevisas. Och det är inget konstigt med det – Internet är nämligen deras omedelbara medium, och tillgängligheten är självklar. Några omvägar över press eller TV är bara inte aktuella för denna generation. Det är direkt som gäller – ångbåtar är något de sett på bild, möjligen i Stockholms skärgård.

Vi kan nu tydligt se hur dagens digitala, elektroniska bruk av ettor och nollor som informationsgrund har, tycks det, drastiskt förändrat förutsättningarna för texten som bärande medium. Det globala flödet av information tenderar att flyta samman i ett slags globalt hav – ett världsomspännande flöde av tecken som sociologen och medieforskaren Manuel Castells i boken *The Information Age* (1996; Informationsåldern: Nätverkssamhällets framväxt, 2000), har kallat "supertext" eller "metaspråk". Castells talar om övergången

från en äldre ädel alfabetisk kommunikation (läskultur) till dagens kommunikation, dvs. audiovisuell kultur, som han menar är sensorisk och icke-reflekterande. För första gången, säger Castells, sammanförs nu den mänskliga kommunikationens skriftliga, muntliga och audiovisuella former till ett enda system. Det här är en intressant diskussion inom medieområdet, både omfattande och mångsidigt förd internationellt, men inte alls särskilt utmärkande på svensk botten.

Var har då dagens svenska medieforskare sitt fokus? Finns det inom MKV idéer om var detta fokus borde vara? Ja, låt mig reflektera något kring dessa frågor – naturligtvis utan några som helst ambitioner att försöka vara heltäckande. Men några aspekter vill jag ta upp.

MKV är till sin natur ett tvärvetenskapligt ämne, många föredrar rentav termen mångvetenskaplig, själv skulle jag lika gärna vilja kalla MKV för ett fält, ett forskningsfält, för att här använda sig av ett Bourdieuskt begrepp. Med fältperspektivet öppnar man för en mångfald när det gäller såväl teoretiska som metodologiska utgångspunkter.

Problemformuleringarna inom ämnet kan tyckas vida, men landar oftast i frågeställningar om medier och deras plats i dagens samhälls- och kulturliv. Spännvidden när det gäller forskningsper-

spektiven är också stor, pågående avhandlingsprojekt kan handla om sådant som "representationer av aids", frågor kring "opinionsbildning när det gäller kärnkraftsavfallshantering", eller "föreställningar om kön i amerikabilder i svenska rese-schildringar från USA åren efter andra världskriget".

Går det i detta utbud att se förskjutningar när det gäller intresseinriktningar och utgångspunkter under det senaste decenniet? Många skulle nog svara jakande på den frågan. Detta har säkert till en del att göra med att medielandskapet efter ämnets tillkomst har ritats om totalt. Fokus och frågeställningar har formulerats om – inte bara inom medie- och kommunikationsvetenskap, utan överhuvudtaget inom kultur- och samhällsforskning.

När man 1990-1991 enade sig om namnet *Medie- och kommunikationsvetenskap* för det nya ämnet var splittningen när det gällde medieforskningen och ämnets naturliga hemvist tydlig.

Den forskning inom fältet som sedan länge var väl etablerad hade hamnat inom två olika fakulteter, samhällsvetenskap och humaniora, och forskningen hade formulerats under ett halvt dussin olika ämnesrubriker. Man kan också vid den här tiden, omkring 1990, se en viss slagsida emot journalistik- och massmedieforskning, åtminstone när det gäller ämnesbeskriv-

ningarna för det tiotal professurer som fanns inrättade. Journalistik, massmedieforskning, och masskommunikationsforskning är de vanligaste benämningarna. (Inom parentes bör väl nämnas att merparten, vilket också Göran Bolin pekade på i en granskande artikel här om året, av de som innehade professurer inom MKV ännu 2002 hade en inriktning mot journalistik.)³ Förhållanden som säkert är mer av tillfällighet än tanke, och som för övrigt ändrats sedan dess.

Så var hörde då det nya ämnet egentligen hemma? Och hur ser det ut i dag, var finns preferenser och hur ser influenser ut?

När Kjell Nowak i början 1990-talet försökte formulera vad *Medie- och kommunikationsvetenskap* skulle omfattas av, är det tydligt att man då såg det nya ämnet växa fram ur forskning och utbildning som haft en övervägande samhälls- och beteendevetenskaplig orientering, när det gällde såväl teoretiska perspektiv som metodologiska förhållningssätt. Nowak betonar vikten av att dels bevara men även utveckla kontakter och kunskapsutbyte med andra discipliner, både på grundläggande och tillämpad nivå. Han pläderade för en slags intellektuell öppenhet och tolerans, ja rent av uppmuntran till lokala variationer när det gäller ämnets inriktning – detta är sympatiskt och tilltalande.⁴

Diskussioner om ämnets

så kallade "kärna", och om ämnets framtid och identitet har länge varit på agendan, i förgrunden har varit frågor om legitimiteten av olika perspektiv och om var ämnets tematiska fokus skall ligga. Skall man studera medierna i sig, eller skall man studera företeelser utanför medierna, men som till sin karaktär inbegriper eller omfattas av medier? Att det skett en förskjutning när det gäller utgångspunkter och perspektiv under det senaste decenniet är inte svårt att se. Men vem skall stå för legitimiteten? Är det doktoranderna själva när de väljer sina avhandlingsämnen, är det de disputerade forskarna, eller är det de forskare som drev på utvecklingen när ämnet etablerades? Flera av dessa har fortsatt att vara tongivande i debatten. Gör det att skönja en outtalad kanon?

Förmodligen måste MKV, tror jag, på sikt lösgöra sig från upplevelsen av det "ok", om man får kalla det så, som fakultetsuppdelningen mellan humaniora och samhällsvetenskap genom åren inneburit. Till viss del har denna uppdelning klivit ämnet, t.ex. när det gäller synen på kvantitativ och kvalitativ forskning, och användandet av teori och metod. Här handlar det om att se att ett gränsöverskridande – mellan samhällsvetenskap och humaniora – är nödvändigt. Nya synsätt uppstår eller skapas ofta i kontrast med varandra, inte nödvändigtvis

En "modern" hemsida på nätet rymmer ofta ett myller av parallella och inskjutna sidor och bilder. Revolutionerande tycker många. Men egentligen är detta inte något nytt. Redan under medeltiden kunde skrivande munkar och illuminatörer framställa arbeten som helt tydligt framstår som föregångare till vår tids nätsidor. Man kommunicerade med läsaren i flera led. Ett talande exempel är ovanstående medeltida handskrift, en juridisk text, "Decretum", utförd i Barcelona vid mitten av 1300-talet. Här kompletteras huvudtexten av en omgivande kommentar, därtill berättande illuminationer och mindre marginalanmärkingar. Illustration ur Janet Backhouse The Illuminated Page. Ten Centuries of Manuscript Painting in the British Library. London, The British Library, 1997.

ur ett motsatsförhållande. Det behöver här inte handla om antingen eller. En boskillnad mellan samhällsvetenskapens förklaring och humanioras förståelse är inte något obligat. Paul Ricoeur menar tvärtom, i sitt arbete *Från text till handling*, att dessa begrepp, förklaring och förståelse, istället förutsätter varandra.⁵ Skillnaden dem emellan bör således varken ignoreras eller urvattnas. I kontrasten ligger en hel del av både spänning och dynamik. Korsbefruktning brukar det kallas.

Kanske är detta också en generationsfråga? Om vi ser till bidragen från Föreningen för svenska medie- och kommunikationsforsknings 25-årsymposium i Malmö 2002, är det tydligt hur merparten av de seniora forskarna talar sig varma för samhällsvetenskaplig exeges, medan de yngre forskarna och doktoranderna uppvisar ett mer pluralistiskt förhållningssätt. Kanske är det för mycket sagt att tala om ett maktskifte, men visst går det att se en succession inom den rådande forskningsdiskursen. De yngre medieforskarna tycks se relationer och anknytning till annan fakultet och andra ämnen som oproblematiska. Ämnets så kallade kärna tycks vara på väg att omdefinieras, eller åtminstone vidgas väsentligt.⁶

Frågan om MKV:s ställning och relation till samhällsvetenskap och humaniora är i mycket en slags röd

tråd i de diskussioner som förts inom ämnet sedan tillkomsten. Jag tror att det är få nya ämnen som så grundligt och så återkommande har formulerat, omformulerat och även oupphörligt försökt problematisera frågor kring det egna ämnet. Företrädare för MKV har med en viss regelbundenhet tagit till orda och försökt förklara, legitimera och även lägga till rätta färdriktningen, inte minst när det gäller trovärdigheten för de egna perspektiven, men även ämnets. Det är också slående hur väldokumenterat det mesta är. Huvuddelen av de viktigaste och mest substansfyllda bidragen återfinns i de publikationer som utgivits av Nordicom (Nordiskt informationscenter för medie- och kommunikationsforskning) i Göteborg.

Ser man tillbaka på de diskussioner som förts under 1990-talet finner man återkommande kritiska röster om att det "historiska perspektivet" är något som saknas i dagens medie- och kommunikationsforskning. Förmodligen kan detta faktiskt ses som en generationsfråga. Pionjärerna inom ämnet och deras föregångare kastade sig i första hand in i samtida angelägenheter och frågeställningar. Det hände mycket när det gäller frågor rörande journalistik och masskommunikationsfrågor, och kring det nya TV-mediet hopades intressanta spörsmål.

Kanske är pendeln nu på väg att svänga. Det är intres-

sant att se att flera yngre medieforskare nu så markant betonar de historiska och kulturhistoriska perspektiven. Här finns mycket att göra. Flera har redan stakat ut vägen. Kjell Nowak gjorde det i olika sammanhang, där han utifrån kulturteoretiska aspekter talade om vikten av kulturhistoriska perspektiv på kommunikationsformernas och kommunikationsteknikernas utveckling.

Vanligtvis är det en sorts makrohistoria som skrivits, där man dragit upp stor-slagna översikter över mänsklighetens utveckling i förhållande till nya kommunikationsteknologiska framsteg – McLuhan eller Trond Berg Eriksen är sådana exempel – eller så har det varit frågan om historiska monografier över enskilda tidningar, företag eller personer. Vad som saknats är en slags relaterande historieskrivning där olika teknologier, det omgivandesamhället och kultur betraktats och skärskådats i förhållande till varandra.

Kirsten Drotner och hennes medarbetare beskriver det möjligen ännu tydligare i arbetet *Medier och kultur* från 1996. De talar om två perspektiv på medier. Det ena handlar om mediernas utveckling, och det andra om medieforskningens utveckling. Dessa två perspektiv menar man hänger samman: "Vi kan endast tala om medieutvecklingen i det förflutna om vi samtidigt är

medvetna om vilka historiska glasögon det förflutna betraktas och tolkas genom".⁷ Det handlar om att se med dubbla ögon, att man ger mediebegreppet en vid och mångbottnad innebörd, och där medierna ses som en integrerad del i kulturprocessen, intimt sammanvävda med det omgivande samhället.

Kjell Nowak resonerade i en av sina sista artiklar kring en medieforskning där han talade om användandet av ett utifrånperspektiv och ett inifrånperspektiv. Han exemplifierade med publikforskning och här såg han en problematik i att medierna visserligen betraktades som viktiga men ändå som sekundära fenomen inom de discipliner där de studerades. Medierna betraktades *utifrån*, och framför allt ifrån samhällsvetenskapliga utgångspunkter som användbara redskap eller instrument för de teser man ville föra fram. Men detta räcker inte, menade Nowak – för den teoretiska utvecklingen av medie- och kommunikationsvetenskap är detta utifrånperspektiv inte tillräckligt.

Ämnet måste också rimligen betrakta medierna inifrån, som "företeelser vilkas specifika egenskaper förtjänar uppmärksamhet och intresse i kraft av sig själva", och ses som "en integrerad del av grundläggande sociala och kulturella processer av den mänskliga tillvaron i dagens samhälle".⁸ Inifrån-

perspektivet skulle, menade Nowak, prägla den humanistiskt inriktade medieforskning som fått större utrymme under senare år.

Det är nog inte oriktigt att mena att Medie- och kommunikationsvetenskap helt enkelt saknar en ordentlig historisk bas att bygga på, ta avstamp från och reflexivt kunna förhålla sig till. Inom många ämnen kallas sådan forskning för grundforskning.

Göran Bolin tog nyligen upp den historiska tråden i en diskussion om var medieforskningens centrum skulle ligga, där han frågar sig om man verkligen *kan* studera medier i sig, lösryckta från sin samhälls- och kulturkontext. Kortfattat kan sägas att det kan man inte, menar han – han föreslår i stället en som han kallar *integrativ* medieforskning, där en sammanvägning av inifrån- och utifrånperspektiv skulle kunna ligga grund till för en special- (eller specialist-) kompetens för ämnet medie- och kommunikationsvetenskap.⁹ Jag skall inte fördjupa mig ytterligare i dessa perspektiv här, men jag är övertygad om att detta är en diskussion vi kommer att höra av framdeles – så viktig är den.

I stället vill jag peka på ett annat perspektiv som faktiskt fått ett större utrymme i den, kanske på sikt, bredare historiskt- och kulturhistoriskt inriktade medievetskap jag reflekterat kring här. Under den senaste tioårsperioden

har perspektiv på kön och medier, det vill säga genusrelaterade studier, tagit plats inom ämnet. Antalet genusinriktade arbeten har stadigt ökat, både inom ämnet och inom andra medieorienterade ämnen. Att genusperspektiv borde vara en självklarhet såväl inom medieforskningen och andra discipliner och ingå som en viktig ingrediens i frågeställningarna, tycks fortfarande behöva hävdas.

Föreställningar om kön har under hela 1900-talet präglat medievärlden. Om vi till exempel ser till journalistkåren har andelen kvinnor växt från några procent i början av 1900-talet till nästan hälften år 2004. Här finns mycket att studera: frågor om makt och underordning, hierarkier och segregering inom mediefältet borde stå på dagordningen. Än tydligare än idag. Och naturligtvis bör vi notera att analyser ur ett könsteoretiskt perspektiv säger lika mycket om synen på män som på kvinnor. Det beror på hur man ställer sina frågor till forskningsmaterialet.

Den uppmärksamme läsaren har kanske noterat att jag i denna artikel vid ett flertal tillfällen apostroferat Kjell Nowak. Det har jag gjort med all rätt, Nowaks ande tycks gå som en röd tråd genom den svenska medieforskningen, och för många torde han, ja rent av borde han, framstå som en innovativ, framsynt och förebildlig representant för ämnet (inom

parentes sagt tror jag det vore på sin plats att ge ut en samlingsvolym med hans artiklar, de skulle med fördel kunna användas i undervisningen på olika nivåer).

Jag har översiktligt rört mig kring frågor från Internet till genus och uppehållit mig kring vikten av att medie- och kommunikationsvetenskap i större utsträckning också borde göra de historiska perspektiven till sina. I överförd bemärkelse skulle den välvillige kunna tolka det som ett tal om en medieforskningens "arkeologi". Låt gå för det.

Jag tror inte att jag här har varit alltför kritisk i mitt tonfall – däremot skulle jag gärna vilja efterlysa en mer *prövande* och *granskande* hållning i medieforskning. En sådan behövs – den skulle bidra till att medie- och kommunikationsvetenskap skulle bli en tydligare och mer synlig (och drivande) röst i mediedebat-

ten än den faktiskt är i dag.

Jag tror också att det viktiga framtidsarbetet inom ämnet mycket kommer att handla om vidsyn och öppenhet – att utveckla fruktbara och levande forsknings- och undervisningsmiljöer är verkligen ingen sinekur, det vet alla som provat på det, men det är utan tvekan en både utmanande och (inte så lite) uppfordrande uppgift.

NOTER

- ¹ Olle Findahl, "På spaning efter medieutvecklingens insida: Det blir mer, men blir det bättre", i Ulla Carlsson (red.), *Medierna i samhället: Kontinuitet och förändring*, Göteborg 1999, s. 30.
- ² Flusser här fritt citerad efter Thomas Fechner-Smarsly, "Skrift-bild-apparat: Om Friedrich Kittlers och Vilém Flussers medieteorier", i *Res Publica*, nr 39, 1999, s. 57.
- ³ Göran Bolin, "Medieforsk-

ning mellan kultur och samhälle: För en integrativ medievetskap", i Ulla Carlsson (red.), *Mångfald i medieforskningen*, Göteborg 2003, s. 71–88.

- ⁴ Kjell Nowak, "Forskning om medier och kommunikation: Ett kulturteoretiskt perspektiv", i Ulla Carlsson & Anders Lindblad (red.), *Forskning om journalistik, medier & kommunikation: Ämnesområdet idag och i framtiden*, Göteborg 1992, s. 37–58.
- ⁵ Se Paul Ricoeurs arbete, *Från text till handling: Essäer om hermeneutik*, Stockholm/Ste-hag 1992.
- ⁶ Se artiklarna ingående i Carlsson 2003.
- ⁷ Se Kerstin Drotner et al, *Medier och kultur: En grundbok i medieanalys och medieteorier*, Lund 1996, s. 27.
- ⁸ Se Kjell Nowak, "Medieutvecklingen och vardagen", i Ulla Carlsson (red.), *Medierna i samhället: Kontinuitet och förändring*, Göteborg 1999, s. 68.
- ⁹ Bolin, 2003, s. 71–78.